

Szili Katalin

Magyarságképről, sztereotípiákról egy rólunk szóló könyv kapcsán

(Ardó Zsuzsa: *Culture Shock! Hungary*)

Dolgozatomban Ardó Zsuzsának a *Culture Shock!* sorozatban megjelent, hazánkat bemutató munkája (*Culture Shock! Hungary. A Guide to Customs and Etiquette*. Graphic Arts Center Publishing Company, Portland, Oregon, 2000) kapcsán kívánok szólni a kultúrák közötti kommunikáció (angolul: *cross cultural /intercultural communication*) néhány alaproblémájáról és egyben az általa választott azonos nevű műfaj nehézségeiről. Mint ismeretes, a 80-as évektől fejlődésnek indult interdiszciplína, a kultúrák közötti kommunikáció a nevében foglaltaknak megfelelően fő tárgyának az olyanok közötti kommunikáció kutatását tekinti, akiknek a kulturális észlelése és szimbólumrendszere annyira különböző, hogy az a köztük végbemenő kommunikációs eseményt képes módosítani, megváltoztatni. Céljait tekintve tehát az eltérő kultúrákból érkezettek viselkedésében, kommunikációjában mutatkozó zavarokkal, félreértésekkel, azok okaival foglalkozik. Mivel létrejöttét nagyon is gyakorlati tények, az egymással gazdasági kapcsolatban álló, egymás piacára betörni kívánó, de eltérő kultúrájú népek közötti megértési problémák motíválták, az elméleti és gyakorlati munkák e tudományban nem válnak el oly élesen egymástól, ahogy azt – a rokon területeken is tevékenykedő – meghatározó képviselőinek, Ron és Susan Scollonnak, Deborah Tannennek, Anna Wierzbickának, Claire Kramtschnak, Jenny Thomasnak a munkássága bizonyítja.

Természetesen léteznek a mindennapi igényeket kielégítő, egyértelműen gyakorlati céllal íródott könyvek, melyek közé a Magyarországot bemutató *Culture Shock!* sorozat tagjai is tartoznak. A rólunk szóló kiadvány szerzője, idomulva ezek célkitűzéséhez, a hazánkban hosszabb-rövidebb ideig dolgozó, tartózkodó üzletembereket, turistákat, magyar származásúakat, irántunk érdeklődő más kultúrák tagjait kívánja bevezetni a 'magyar kultúrának nevezett táncba'.

A magyar kultúra tagjaként érdeklődéssel, kíváncsisággal és természetesen örömmel fogjuk kezünkbe, hiszen nemigen dúskálhatunk hasonló alkotásokban. Hiába nyíltak meg ugyanis a világ előtt hazánk határai, kevés az elérhető információ rólunk: az interkulturális kommunikációval foglalkozó munkákban gazdasági súlyunknak megfelelő hely jut nekünk: vagy kimaradunk belőlük, vagy néhány iga-

zán semmitmondó sorban olvashatunk megmosolyognivalóan banális állításokat rólunk. (Hogy a kimondottan alantas céllal íródott kiadványokat ne is említsem.) Űde kivételnek tekinthető Yale Richmondnak a kultúránkat kelet-európai kontextusba helyező jelképes című könyve, a *From da to yes*,¹ illetve Bart István értékes, német, francia és angol változatban is létező thesaurusszerű műve.²

A műfaj nehézségeiről

A hasonló vállalkozások több szempontból sem tekinthetők egyszerűnek. Először is a kultúra rendkívül összetett voltából adódó számos akadályon kell úrrá lenniük a feladatra vállalkozóknak. Így többek között el kell dönteniük, hogy milyen kultúrafelfogást fogadnak el, illetve a kultúra összetevőiből melyekkel foglalkoznak s mily mélységgel. Noha az interkulturális kommunikáció mint diszciplína mára már nagyrészt meghatározta a kultúra saját maga számára lényeges elemeit, kialakította vizsgálati módszereit, a nehézségek nagy része ezzel nem szűnt meg. Ha csak a kultúra főbb összetevőit (közös hitek, hiedelmek, értékek, attitűdrendszerek, világlátás, az időkonceptió, a társadalmi szerveződés mikéntje, az önkép, a verbális folyamatok, annak nem verbális kísérői stb.) vesszük figyelembe, igen széleskörű, több tudományterületet – történelem, antropológia, néprajz, művészetek, szociológia, pszichológia, nyelvtudomány stb. – átölelő ismeretekkel kell rendelkeznie a könyvet íróknak az adott népről, kultúráról ahhoz, hogy egyik-másik szakma műveit ne találjanak kivetnivalót, tévedéseket az általa leírtakban.

Ezért a magyart idegen nyelvként is oktató tanárként csak zárójelben jegyzem meg a magyar nyelvvel foglalkozó fejezet (Language and Communication, 88-122.) hibáit, hiányosságait, nem éppen helytálló megállapításait. Tekintsük mondjuk csupán kedvcsináló, lelkesítő megjegyzésnek Ardó azon véleményét, hogy a *szóképzés egyszerű volta* a diák egyik alapélménye lesz nyelvünket tanulván (96.)! Azt is, hogy a nyelvi játékoknak, például palindromáknak (visszafelé olvasható mondatoknak), az eszperente nyelvnek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a magyar nyelvrokonság kérdésének: míg az utóbbit egy oldal terjedelemben tárgyalja (a 90. lap közepétől a 91. közepéig), az előzőknek két oldalt szán (99-100). A leírás általános jellege miatt az is elnézhető, hogy a *hangrend és illeszkedés szabályait nem teljességgel és nem pontosan adja meg*: nem szól például az *i, í* kettős jellegéről, a labiális illeszkedést hibásan a szótőben levő labiális magánhangzóval magyarázza, ami részizagság, hiszen bőséggel vannak ajakkerekítés nélküli és ajakkerekítéses hangot egyaránt tartalmazó szavak (97-98). Helyesen az utolsó szótag magánhangzója

¹ Intercultural Press Inc., 1995

² Ennek itt most az angol változatát idézem: *Hungary & the Hungarians* (Budapest, Corvina, 1999).

határozza meg a végződés milyenségét: *füzetet, eszközök, tetőhöz*. (Már ha a labiális illeszkedés teljes körű: *völgyet* « *völgyhöz*.) Számos sebből vérzik a szórenddel, a fókuszpozícióval foglalkozó eszme-futtatása. Minő paradicsomi helyzet lenne (a diák és a tanár számára egyaránt), ha majdnem mindig oly szabadsággal építhetne a szavakból mondatokat a magyarban, ahogy neki tetszik („...*you can be as free as you like with word order*” 103)! Annak az állításának a naiv és egyben tarthatatlan voltát sem kell bővebben bizonygatnom, hogy a magyarban egyszerűen attól válik egy mondatrész hangsúlyozott szemantikai egységgé, hogy mondatkezdő pozícióba helyezzük (a szóhangsúlyhoz hasonlóan). A *Most meg szeretném venni neked ezt a könyvet ajándékba* kiinduló mondatra (ha jól következtettem ki) esett választás sem a legszerencsésebb, mivel a segédige-ként funkcionáló *szeretném* miatt nem követhetők a tipikus szórendi mozgások benne (103).

Azt is tekintjük az angolul beszélőknek szóló gesztusnak, hogy több nemzetközi (latin, görög vagy egyéb eredetű) műveltségi szót angolnak tekint: svéd: *ombudsman*, latin: *status, sex, solarium*, görög *stereo*, francia *image*. (Hogy a *director, distributor, residence*-féle alakokról ne szóljak.) A „hunglish” formák, e nyelvi kentaurok említését sem igen kárhoztatom ebben az esetben, hiszen a két nyelv közötti kötődést erősítik, s ezzel motiválják az angol diákokot. (Ardó különben néhány olyannal is megajándékoz bennünket, amely nem vagy nem az idézett formában került be a nyelvünkbe: *DAT, dzseli*. (Az utóbbi helyesen *zselé*, s vélhetően francia közvetítéssel (*gelée*) jutott el hozzánk.)

Nemcsak túlzott szimplifikáció, de helytelen megállapítás, hogy a *mami, mamika, mamucika, mamus, mamuska, mamicsek*, valamint *anyu, anyuci, anyóca, anyucika, anyuka, anyuska, nyanya, nyanyuci* szavak jelentése maradéktalanul visszaadható a *mummy, ma, mum, mom* szavakkal (94-95).

A magyar főnevek ragozásának elsajátításában nemhogy segítene az Ardó által vázolt rendszer, de bonyolultsága, követhetlensége miatt egyenesen zavaró: *gyerek-ek, gyereke-i-m, gyerekeim-é, gyerekeimé-i, gyerekeiméi-ért* (95). (Valószínűsíthetően az esetragokat megelőző jeleket, azok sorrendjét akarta felsorolni, de magyarázatok nélkül célt téveszt.) A helyesírásról: megszoktuk, hogy a magyar szavak írása az idegen nyelvű szövegekben (a magánhangzók mellékjeles volta miatt) csapnivalóan rossz. A magyar szerzőnek köszönhetően e könyvbe kevés hiba csúszott. Szóvá ezek közül csak az *Eötvös Loránd (és nem Lóránd!) Tudományegyetem* formát (121.), a bevezető Örkény-idézetének rossz *ő* betűjét, valamint a *Jóccakát* fonetikus írását teszem.

Saját szakterületemen kívül azért nem tartom szükségesnek a más tudományágakhoz tartozó részek kritikáját, mert a munka az alcímében foglaltaknak megfelelően nem a szellemi, művészi produktumok, az ún. „magaskultúra” (Hochkultur) bemutatására vállalkozik, hanem az antropológiai kultúráéra, vagyis írója annak

megragadását tűzte maga elé célul, ami a másik kultúrából érkezetteknek szokatlan, idegen, érthetetlen, amikor ilyen vagy olyan okból bekerülnek a magyar közösségbe, ott dolgozni, élni kényszerülnek. Ennek következtében az egzakt tények helyett népünk sajátos hiteit, hiedelmeit, viselkedésének az idegen számára feltűnő elemeit, a nemzet-karakterológia problémakörét, a rólunk alkotott benyomásokat stb. állítja könyvének középpontjába.

Botorság volna azt feltételezni, hogy az utóbbi megközelítés könnyebbséget jelent! Ha a pontos ismeretek átadása széleskörű tájékozottságot, tudást követel meg a szerzőtől, akkor a második aspektus ennél még lényegesebb, összetett szakmai képességeket: nem elég ugyanis ismernie, értenie is kell az általa tárgyalt kultúrát, annak legfinomabb rezdüléseit, hiszen az idegenségét, az esetleges elutasító magatartást kiváltó elemeit kell olvasójával **elfogadtatnia, megértetnie**. És a hangsúly a (tipográfiaailag is kiemelt) két szón van. Ha az író tollát más szándékok vezérlik, vagy a szakmai objektivitás helyét (ilyen vagy olyan irányú) elfogultság veszi át nála, veszélyes – és a kultúrák közötti kommunikáció alapcélkitűzéseivel merőben ellentétes – utakra tévedhet, mert a másságok, a különbözőségek megértetése, a kommunikációs zavarok eloszlátása átsapthat a bemutatott kultúrával, annak tagjaival kapcsolatos **sztereotipizálás**ba, ami jelentheti akár az adott kultúra túlzó dicséretét, de értékeitől való részleges megfosztását, a róla élő tévhitek erősítését, hovatovább újak létrehozását is.

A jelenség pontos megértéséhez tisztázzuk a kiemelt fogalmat! A **sztereotipizálás** röviden a **túlzott általánosítással** (röviden túláltalánosítással) azonosítható. Az egyes nemzetek önmagukról és a másikról alkotott képei persze tele vannak általános (sztereotip) jegyekkel. Azt gondolják például, hogy valaki csak azért, mert német, pontos, és mert olasz pontatlan és temperamentumos, magyar voltából következően pedig büszke, pesszimista. Ez még csak egyszerű általánosítás. Az általánosító nemzeti önképek minden népnél értelemszerűen hízelgő vonásokkal teliek, azaz **etnocentrikusak**, ami önmagában sem nem jó, sem nem rossz. Szilágyi N. Sándor pontos és szép összegző definíciója szerint ugyanis „etnocentrikusságon az egyes etnikai közösségek tagjainak azt a természetes beállítódását értjük, mely abban nyilvánul meg, hogy saját nyelvüket és kulturális termékeiket más etnikai közösségekhez képest természetesebbnek, jobbnak, szebbnek stb. értékelik. Azért mondhatjuk erre az attitűdre, hogy természetes, mert teljesen spontán és implicit, nem pedig valami tudatosan kimunkált ideológia, és azért is, mert igazából egy nagyon is emberi dolog...³. A „miénk a jó” érzés létrejötte „a szolidáris értékek vonzásának alkalmasint univerzális törvényéből” következik: „a mi csoportunk úgy áll

³ Hogyan teremtsünk világot? <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi>, 27.

oppozícióban a mások-csoporttal, hogy hozzá – mint pozitív pólushoz – kapcsolódnak a pozitív értékek, a negatívnak pedig nem marad más pólus, mint a mások-csoport” (uo.). Vagyis létrejön a kultúra lényegét tükröző paradoxon: a kultúra összeköti egymással saját tagjait, de el is választja őket más közösségektől.

A **sztereotipizálás** hibájába akkor esünk, ha valamely csoport jellemzőit nem egyszerűen azért általánosítjuk, hogy a csoport minden tagjára alkalmazzuk, mint az előbb, hanem azért is, hogy azok felnagyított pozitív vagy negatív értékeket nyerjenek, vagyis azt gondoljuk, sugalljuk, hogy ez vagy az különösen értékes vagy rossz tulajdonsága a közösségnek. A nagyobb veszélyeket magában rejtő negatív vonásokra összpontosító **negatív sztereotipizálásnak** több lépcsőfoka van. Első lépésként a két kulturális csoportot nem kultúrájának komplexitásában, hanem egyetlen összevetési szempontot alkalmazva állítjuk oppozícióba: ezt tesszük, amikor azt mondjuk, hogy a nyugati kultúrák tagjai deduktív módon közelítik meg tárgyukat, az ázsiaiak pedig az induktív utat választva. Második lépésként a köztük levő félreértésekért a szóban forgó jellemzőiket tesszük felelőssé: azt állítjuk, hogy azért jelennek meg zavarok a kommunikációjukban, mert az egyikük az induktív, a másik a deduktív típushoz tartozik. A negatív sztereotipizálás legutolsó lépcsőfoka az, hogy kijelentjük, a két csoport tagjai között a kommunikáció zavarát a negatívnak vélt csoport akadályozza.⁴ (Hogy mi történik, ha minderre ideológia is épül, mindnyájunk számára világos.)

Az előbbieket tükrében a kultúrák közötti kommunikáció problematikájával foglalkozó munkák sikeressége nagyban függ attól is, képes-e írójuk olyan tárgyalási módot vagy aspektust választani, mely egyfelől nem sérti a bemutatott fél természetes és jogos érzékenységét, mert kultúrájának prioritásai nem kérdőjeleződnek meg általa, nem silányulnak nevetséges badarságokká, másfelől – a megértetést eszközül választva – azon munkálkodik, hogy olvasójának, a másik kultúra képviselőjének ugyancsak természetes, kétpólusú oppozícióra épülő hitei (‘az enyém a jó, a másiké a rossz’) ne erősödjenek negatív sztereotípiákká.

Cultur Shock! Hungary

Ardó az előszóban mottóként idézett Illyés Gyula versrészlet alapján kívülről, vagyis az objektív szakember szemével kíván láttatni bennünket: „*Úgy kell nézniünk a nemzetet, amelyhez tartozunk, / mintha kívülről néznénk; / úgy kell magunkba tekinteniünk, / mintha idegen szemmel tekintenénk.*” Ebbéli törekvését jelzi, hogy magyar volta ellenére (egyetemi éveimig biztosan Magyarországon élt) a távolító 3. személyben szól rólunk. A másik idézet, Örkény sorai viszont azt engedik sejtetni,

⁴ R. Scollon – S. Scollon: Intercultural communication, Oxford, Blackwell, 158-159.

hogy a kívülálló attitűdjébe némi iróniát kíván csempészni: „*Én azt hiszem, hogy egy nép akkor felnőtt, / amikor nemcsak iróniára, hanem öniróniára is képes.*” (Az utolsó mondat leginkább a magyar olvasónak szánt intelemként értelmezendő: próbálja öniróniával lapozni a könyvet.)

Miképpen az a hátsó borítón levő méltatásokból kitetszik, nem könnyű eldönteni, hogy a humornak mely válfaját, fokozatát is alkalmazza Ardó. Az önmagát kanadai-magyar költőként azonosító Faludy György például a könyv **szatíráját** becsüli: „*Above all I value the satire in this multifaceted book...* A másik anonim idézet szerint ellenben „bőséges **humorral** megírt könyv”. (A kiemelések tőle: Sz. K.) Ha Faludynak van igaza, a komikus ábrázolásnak azt a válfaját választotta, „amelyik (szemben a derűs, higgadt, megbocsátó humorral) a **megsemmisítő gúny fölényes elutasításával, kárörvendésével** vagy haragos dühével mutatja be az ábrázolt jelenséget.”⁵ Ha a második vélemény igaz, akkor humorral, a „gúny egyik sajátos, enyhe formájával” fest rólunk képet, és „a jóakarátúan, de **kívülállóan, felülemelkedően mosolygó ember**” szemével láttat bennünket.⁶ A definícióban szereplő gúny ellenben „a **kinevetés, kicsúfolás** különböző formáiban megnyilvánuló attitűd” ...,de bármely fokán, bármely formájában alapvető a viszonyulás **elidegenedett** jellege: a beszélő, az író **nem azonosul, nem érez semmi közösséget, együttérzést** a kigúnyolt személlyel, dologgal..., esetünkben a magyar kultúrával.”⁷ Legerősebb fokozatában, a nyílt gúnyban „a gúnyt űző részéről mindig valami **fölényérzés** nyilvánul meg.”⁸

Az alkalmazott humor pontos válfajának meghatározásánál is lényegesebb kérdés azonban az, hogy mire használja azt a szerző. Ha a megértetés, az elfogadás eszközévé teszi, az olvasó mosolyog ugyan viselkedésünknek, hiteinknek, értékeinknek stb. elütő voltán, de mivel hiteles magyarázatot talál rájuk, illetve a kultúra komplex összefüggésrendszerébe ágyazva tárulnak elé, nem nyernek az átlagosnál nagyobb pozitív vagy negatív értéket. A humor/gúny/szatíra azonban fegyverül is szolgálhat: megerősítheti ugyan az idegen kultúra tagját a saját kultúrájában (‘az enyém sokkal jobb’), de ezzel együtt erős, hízelgőnek egyáltalán nem mondható ítéleteket is beléplántálhat.

Az egyes fő fejezetek mondandóját (l. Image and Self-image, Traditions and Values, Language and Communication, Socializing with Hungarians stb.) Ardó néhány meghatározónak gondolt tulajdonságunk köré építi fel, következőképpen e vissza-visszatérő toposzok sajátos megvilágításba kerülnek, a többi fölé magasod-

⁵ Világirodalmi Lexikon, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 14. kötet, 176.

⁶ Uo. 1975. 4. kötet, 669.

⁷ Uo. 73-74

⁸ Uo.

nak, megítélésünk eszközévé lépnek elő, rajtuk keresztül **ért meg** vagy **ért félre** bennünket az idegen. Az ebben az esetben felteendő kérdés: hitelesek-e, igazak-e annyira, hogy az előbbi történéjék. Mert ha hamisak, vagy intuíción alapulnak, csupán egy (pozitív vagy negatív előjelű) sztereotipizálási folyamat kellékeinek kell tartanunk őket.

Annak eldöntését, hogy sikerül-e a szerzőnek a sajátos hangvétel és a tárgyalási mód által kijelölt meglehetősen szűk mezsgyén haladnia, s el tudja-e kerülni a vázolt csapdákat – negatív ítéletek erősítése, sztereotipizálás –, olvasómra bízom. A könyv stílusának érzékeltetése végett igyekszem az eredeti szövegből is minél többet idézni. Nézzünk tehát néhányat az Ardó által alapvetőnek tartott jellemzőinkből!

1. A magyar erős (a külvilág által el nem ismert) géniusztudattal bíró nép (How Hungarians Like to Be Seen: 12-13.)

A magyaroknak nem elég az, hogy önképüknek megfelelően nagylelkűnek, melegszívűnek, barátságosnak, vendégszeretőnek, csaváros eszűnek tartod őket. Azt is elvárják, hogy géniuszként tekints rájuk – figyelmezteti olvasóját Ardó. Ha nincsenek megelégedve géniusztudatoddal, buzgón bizonygatják, ha a tehetség nem nyelvfüggetlen, ahogy ez az irodalom esetében így van, a magyar géniusz ellepéné és természetesen elbűvölné a világot. A beszédes címmel (*Literary cornucopia 'Irodalmi bőségсару'*) ellátott alfejezetben (235-236.) ez a meggyőződésünk egyenesen mint a nemzeti egység megteremtője jelenik meg: állandó marakodásaink közepette („*Hungarians violently differ on almost everything*”) ugyanis csak abban tudunk egyetérteni, hogy a világ meg van fosztva a magyar irodalom páratlan (*unparalleled*) és nagyrészt fájdalmas (*mostly painful*) örömeitől. 'Ha csak egyvalaki is tudná, hogy mit veszítenek!', kiáltat fel velünk. Shakespeare meg a hozzá hasonlók nem olyan rosszak („*Shakespeare and suchlike are not so bad*” 235.), de ha a magyar irodalom olyan óriásai, mint Arany, Petőfi, Ady, József Attila stb. nagyobb piacot biztosító nyelven írtak volna, elbújhatnának mellettük – tolmácsolja vélekedésünket. Zsenitudatunkból következik az is, hogy azt hisszük, mindent jobban tudunk másoknál: 'Bármit, amit tudsz, én jobban tudom' („*Anything you can do, I can do better*”, 56-57).

Eme meggyőződésünk örök outsider – insider játékunk folyománya, s úgy játszunk, hogy az outsiderok leereszkedően bánnak az insiderekkel, azok pedig semmi jót nem néznek ki az előbbiekből.

2. A magyar pesszimizmus – 'Magyarnak lenni lényegében egyenlő a kollektív neurózissal'

Az Arthur Koestler idézettel „*To be a Hungarian is a collective neurosis*” (61.) alátámasztott általánosítás köré leginkább a *Hagyományok és értékek (Traditions and*

Values, 42-87.) fejezet épül. A magyar pesszimista nép, véljük magunkról, vélik rólunk. Sőt, mi több: a szerző szerint a rosszkedvűség megélése, a vájkálás benne egyik legkedveltebb időtöltésünk, bolondító élvezetünk, nemzeti hobbink („*nursing the blues is one of the most cherished Hungarian pastimes and an infatuating indulgence, a national hobby so to speak*”, 43). A magyar tudatállapot pedig ebből következően leginkább úgy írható le, hogy a rosszkedvűségben való elmélyedés keveredik benne egy csipet mániákus depresszióval (uo.). Csupán elgondolkodtató adalékul szánom egy kezembe akadt felmérés eredményeit: a bécsi Fessel-Institut kelet-európai életmódokat összehasonlító 1999-es felmérésének adatai szerint 1000 magyarnak a **65%**-a pesszimista, 35%-a optimista. Ezek az arányok más országoknál így alakulnak: Bulgária: **81%** - 19%; Csehország: 52% - 48%; Lengyelország: 61% - 39%; Románia: **69%** - 31%; Szlovákia 57% - 43%; Ukrajna: **91%** - 9%. A hét országból tehát a középmezőnyben helyezkedünk el, nagyjából a Lengyelekkel egy szinten.

Nem vitatom, hogy az öngyilkossági statisztikákban, az alkoholizmusban szomorúan előkelő helyet foglalunk el, ennek ellenére kétlem, hogy a XXI. század elejének Magyarországon a könyv feltételezett (üzletember, diplomata, turista) olvasóját segítenék megértésünkben a legújabb magyar generáció számára a történelemkönyvekből (vagy onnan sem) ismert – hol a romantika nemzetfelfogását, hol a múlt század első felét idéző – fogalmak: nemzethalál, honfibú, bús magyar sors, sírva vi-gadás, délibábos heroizmus (43-46, 51). (Bart István idézett munkájában csak a délibábot találtam meg.)

3. Az életet intenzíven élő nép (*No Wedlock Deadlock*, 53-54; *Consuming Life – Consuming Lives*, 80.)

Nos, a depresszió, az öngyilkosság, a mentális betegségek iránti fogékonyságunk, munkamániánk, köldöknéző önsajnálátunk ellenére meglehetősen hevesen, vehemensen élünk, az életfilozófiánk szerint ugyanis az életet intenzíven és extenzíven kell élni, az életet nagy kanállal kell enni, amit Ardó szerint gyors válási procedúránk is bizonyít. Mivel az élet és a szerelem nálunk elválaszthatatlan (*Amo ergo sum*, 140.), szeretünk büszkélkedni kalandos és változatos szerelmi életünkkel, hektikus és költséges házasságainkkal, hátborzongató (*gruesome*) és fárasztó (*gruelling*) válásainkkal.

A sikerhez ellentmondásos a viszonyunk: elvárjuk a sikert ugyan, de a sikeres embereket csak akkor szívleljük igazán, ha minél távolabb élnek tőlünk: „*Successful individuals are best appreciated (read tolerated) when they are safely and surely out of Hungary*” (55). De még jobb, ha meghaltak: „*success – Posthumous is best*” (55). Az itt sugallt vonásunk (kisstílűségünk, irigységünk) és a 40 oldallal előbb írtak közötti ellenmondást a magyar géniuszról vallott elvakult hitünk oldhatja fel az ol-

vasóban, aki emlékezhet még arra, hogy könnybe lábadt szemekkel bizonygatjuk (az országunkon belül élő, a műfaj jellegéből következően nagyon is élő) sportolóink nagyszerűségét, dicsérjük őket, ha dicsőséget hoznak hazánknak (15). Az is megmaradhatott a fejében korábról, mennyire magunkénak érezzük a külföldön élő, hírnevet szerzett magyar származású művészeket: nemcsak számon tartjuk őket, de elváránk, hogy magyar nevükön szólítsa őket a világ (Liszt Ferenc, Dohnányi Ernő, Solti György). Sőt tán felsejlik benne az elé tárt kép: ha nem ismeri el az idegen a magyar származású (tehát távolra szakadt) tudósok bámulatba ejtő túlsúlyát (*astounding preponderance*) a világban, kabáton ragadjuk, s addig nincs menekvése, amíg az ellenkező nézetet nem vallja (16).

4. *Magyar világ – macho világ* (*Gender relations (man, 78.)*)

Magyarországon férfinak lenni jó, hiszen a változások ellenére még mindig macho kultúra a miénk, amelyben a nemi szerepek egyértelműen rögzültek, s a férfiaknak nemigen kell félniük attól, hogy holmi feminista törekvések gyengítik hatalmukat. Mi nők, személyiségünktől függően legfeljebb nyafogunk/nyöszörgünk (*whimper*) alávetett helyzetünk miatt, de akár hengeghetünk (*brag*) is vele (79.), mert tetszik nekünk, ínyünkre van, hogy uralnak bennünket, parancsolnak nekünk. Harcra nemigen gondolhatunk, mert a feministákra némelyek (köztük nők is) úgy néznek, mint üdvözült kékharisnyás szukákra (*glorified bluestocking bitches, 79.*), hogy a durvább – a két utolsó szó fölcserélésével nyert – kifejezés jelentését ne említsem.

Kontroll híján a múlt század elejét-közepét idéző körülmények között kell élnünk mindennapjainkat, kell dolgoznunk munkahelyeinken, ahol a férfiak mindent megengedhetnek maguknak: 'Egy férfi, legyen akár magasan képzett – egyetemi tanszék vezetője például – egy pillanatig sem gondolkozik azon, hogy megcsipkedje vagy megpaskolja női beosztottját' (*„A man, however highly educated – the head of a university department, for example – may not think twice about pinching, or even better slapping the female posterior with zest” – 79.*). S még mielőtt a hozzánk készülő angolszász hölgyek képzeletében a szexuális zaklatás ügyében indított perek legnehezebb pontja, a bizonyítás nehézségének réme fölsejlene, megnyugodva olvashatják, hogy mindez a kollégák élénk figyelmétől követve (*under the blazing attention of colleagues*) zajlik le. Ha a hölgy netalántán rossz néven venné, s nem szexista gesztusként interpretálná mindezt, valami ilyesmivel vágnak vissza a drága magyar férfiak: 'Oh, la, la nem tudtam, hogy ennyire ki vagy éhezve, drágám!'

5. *Tolakodó kíváncsiság, arrogancia, avagy egy kultúra, ahol nincsen intim szféra*

Ardó különös gondot fordít ama „sajátosságunk” rögzítésére olvasójának tudatában, hogy a magyar kultúrában a publikus és a személyes, intim szférák tökéletesen özszemosódnak (vagy tán nem is léteznek), így az információk, kiváltképpen a

meghitt közlések átadásának semmiféle gátjai nem léteznek (l. *Tradíciók és értékek, Nyelv és kommunikáció, A magyarokkal történő szocializációról* szóló fejezetek). A pletykálgatást össznépi szinten műveljük, társadalmi csoportoktól függetlenül, miképpen az *Intricate intimacies shared indiscriminately* ('Bonyolult intimitások megosztása válogatás nélkül', 84.) alcím mondja, minden belátást mellőzve teregetjük ki saját és mások szerelmi életét, szennyését. Mások kibeszélése olyannyira össznépi játék nálunk, olyannyira szocializációnk szerves része, hogy (Ardó felfogásában) kulturális hagyományaink meghatározó elemévé nemesül. A hagyományokról szóló fejezetben (42-88.) például külön passzust szentel neki (*The Flow of Information*, 84.), ahol ismételten felhívja olvasója figyelmét arra, hogy ebben a kultúrában a titoktartás, a személyes információk visszatartása a hagyományok megsértése lenne: „*Keeping personal information to yourself would be an insult to the traditions*” (84).

A magyar társadalom a hierarchikus felépítésűek közé tartozik, amit Ardó is tud, hiszen említést tesz róla. Ez azt jelenti, hogy tagjainak viszonyát, a társadalomban elfoglalt helyüket különböző tényezők, így a közösségben elfoglalt pozíciójuk, koruk, nemük stb. határozzák meg. A magázáson, tegezésen kívül a nyelv számos eleme utal arra, hogy a két ember közötti társadalmi távolságot az ismeretlenségtől a közeli, meghitt kapcsolatig pontosan, finom distinkciókat alkalmazva határozzuk meg: *vadidegen, idegen, távoli ismerős, ismerős, jó ismerős, barát, meghitt barát* stb. Az eltérő hatalmi viszonyok, a társadalmi távolság fokozatai meghatározott nyelvi viselkedésmódot írnak elő az interakciókban részt vevők számára, kiváltképpen azokban a közösségekben, ahol a tagok ezeknek az elveknek az alapján szervezik meg az egymás közötti viszonyokat. (Mindezek szociolingvisztikai, pragmatikai, szociopragmatikai munkák ezer ténnyel alátámasztott megállapításai.) Nem mondhatunk és **nem is mondunk bármit, bárkinek**. A liftben a vadidegent köszöntjük csupán, a IV. emeleten lakó ismerőssel néhány közömbös mondatot váltunk az időjárásról, az egyetemi csoporttársunktól ellenben már megkérdezzük, hogy van, és ő a köztünk levő kapcsolat minőségétől (például kedvel-e vagy nem) ad információt a hógylétéről. A barátunk esetében azonban a kérdés már nem egyszerű udvariassági gesztus lesz, s ő is őszintén (részletekbe menően) beszámol testi és lelki állapotáról. Ha másképp szólítunk meg valakit, ha másképp köszönünk neki, ha más nyelvi eszközöket választva mondunk nemet, kérünk, mondunk köszönetet az eltérő társadalmi jellemzőkkel bíró helyzetekben, vajon az információk áramoltatásában a teljes gátlástalanság jellemezne bennünket? Meglepő lenne, ha igen.

A közösségi, azaz nem az individuum szabadságát előterbe állító társadalmakban természetesnek tekinthető – még lazább közösségekben is – a másik felé irányuló figyelem fokozottabb kinyilvánítása, vagy némely helyzetben (pl. vendégség, idegenek fogadása) a szívéllyesség kimutatása. Az élénkebb figyelem ugyanakkor nem

jelenti azt, hogy a nemek közötti viszonyokat taglaló részben (l. fentebb) még machónak mondott világ egyszerre femininné válik, tagjai nemre, korra való tekintet nélkül budoárokban különös élvezettel fecsegő, csevegő szépasszonyokká lesznek! Ha ez így volna, szókinccsünk tele lenne a hírvivőket, a kibeszélőket dicsérő pozitív jelentésű szavakkal. Jómagam csak a közösség elmarasztaló ítéletét kifejező példákat ismerem: *pletykafészek, hírharang, falnyelve, posta a szája, minden csekélységet más orrára köt, rosszabb a bábánál* stb., ellenkező töltetű szavaknak híján van szókinccsem.

De miképpen a velünk való kapcsolatépítés, -tartás rejtelseibe bevezető fejezetből (*Socializing with Hungarians*, 123-146.) kiderül, nem ez az egyetlen akadály, amit le kell győznie a más kultúrából érkezettnek, ha velünk kíván élni, ki akar bennünket ismerni. Először is nem lehet eldönteni, hogy hallgatagok, csendesek, avagy beszédesek vagyunk-e. Ardó úgy véli, az önmagunkról alkotott hagyományos kép szerint erős, csendes típus vagyunk. A sikeres életstratégiánkat két mondatban foglaltaknak megfelelően alakítottuk ki. *A ne szólj szám, nem fáj fejem* bölcsesség óvatosságra int bennünket, de a túlélést is biztosítja. De azt is valljuk, hogy *sok beszéd szegénység* (123.), tehát elítéljük a beszédességet. (Megvallom, jómagam nem ismertem ezt a mondást, ezért utánanéztam, de nem találtam.)

Ezzel egyidejűleg paradox módon a csendet nemigen toleráljuk, gyanúsnak, destruktívnak tartjuk, amit mi sem bizonyított jobban, mint a szerző által a saját (pre)konceptiójához igazított és félreértelmezett újabb közmondás, a *csendes víz partot mos*. Helyesen: *lassú víz partot mos*, melynek első és ismert jelentése: 'szívós, kitartó munkával érhetjük el csak a célunkat' – másodlagos tartalma szerint pedig: 'a csendes alamuszi emberek rendszerint nagy kópék.'⁹

Verbális viselkedésünkben természetesen a beszéd kiemelt szerepe a meghatározó. Ezzel egyet is érthetnénk, mert kultúránkban a nyelvnek valóban különös presztízse van, ahogy a nyelv igényes használatának is. Ám Ardó állításának bizonyítékát nem ebben látja, hanem (az információk szabad áramoltatása mellett) konverzációnk egyéb jegyeiben. Talán a viharos történelmünk miatti frusztrációnkból következik (vagy egyszerűen a büszkeségből, géniusztudatból összeálló magyar karakter elengedhetetlen velejárója?) az örök ellenmondás, a partner megsemmisítésének leküzdhetetlen vágya. Ellentmondás, magyar a neved – mondja ki a verdiktet rólunk az ismételt beszéd alcímmel ellátott részben (*Verbal Warfare*, 'verbális hadviselés' – 125.). Ez olyannyira így van, hogy mi akár önmagunkkal is képesek vagyunk vitatkozni. Végy két magyart, és a vita rögtön elvadul. Rakjad őket össze, és vita helyett egy kaotikus, megszakításokkal valamit kapsz – figyelmeztet. Mindezek után nem meglepő, hogy vitastílusunk

⁹ O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat, 1976. 728.

alapján az az érzete támad a megszeppent angolnak, amerikaiak, hogy egymás tor-kának esünk: „*Their style of argument will lead you to believe that they are on the verge of slitting each other's throats*” (125).

A verbális véleményváltásaink, azaz hadviselésünk intenzívek és versenyszerűek. Nincs semmi kétség: egyértelműen a tudtára hozzuk partnerünknek felsőbbrendűségünket (l. géniustudat mint visszatérő motívum): mindaz, amit tudsz, én jobban tudom, legyen az viccmesélés, a sorok közötti olvasás stb.: *'Everything you can do, I can do better'* is a favourite assumption, be it telling a joke, reading between the lines or decoding a cult movie (125). A mások letorkolásának tudománya első szocializációnk során ivódik belénk, hiszen már zsenge gyermekként a következő mondattal raknak bennünket helyre szüleink: *Azt hiszed, tied az utolsó szó?* (uo.).

6. A büszke magyar nép (*De ugyan mire?*)

Kiváltképpen arrogáns módon hencegünk nemzeti büszkeségünkkel: „*Hungarians may often appear to act in an arrogant rather than an assertive way, a flaunting of national pride*” (124). Egy kicsit furcsának (*odd*) tűnhet ez a viselkedés – kacsint össze olvasójával – történelmi teljesítményük tükrében. 'A legjobb góllövőknek tartják magukat, holott tulajdonképpen nem azok' (uo.). Ezt a véleményét más formában az ismert „az ajtó és a magyarok” vicc kommentálásában még egyszer szükségesnek tartja kihangsúlyozni: a történet azért hiteltelen – nyomatékosítja –, mert állandóan mások (tatárok, törökök stb.) voltak azok, akik elsőként jöttek át a történelem forgóajtáján: „*It was invariably others (Tatars, Turks, etc) who came out of the revolving door of history first; certainly not Hungarians*” (144).

Ha már a humoros/szatirikus/ironikus hangvételnek köszönhetően a futballal és a góllövessel hasonlítottak össze történelmünk (számunkra) fájdalmas vereséggel – s ami még ennél is súlyosabb, reményeink elvesztésével – végződő eseményei, maradjunk ennél a sportágnál! Ardó ugyan nem tartja fontosnak megemlíteni, de mi soroljuk fel, melyek voltak azok a nagyobb „meccsek”, ahol az ellenfél többgólos előnnyel hagyta el a játékteret: tatárjárás, Mohács, a Rákóczi-szabadságharc, 1848, 1956! Ha jól tudom, a futball az a játék, amelyben a kapusokkal együtt huszonkét játékos futkos egy labdáért, mégpedig az egyik csapatból is 11 és a másiktól is 11, s ha csak nem vétének a szabályok ellen, így marad ez a mérkőzés végéig. Az esélyek tehát egyenlők: az győz, az rúgja a több gólt, aki felkészültebb, tehetségesebb, kitartóbb emberekkel bír. Azt is tudom, hogy a sport elengedhetetlen velejárója a fair play, azaz a becsületes játék és a tisztességes eljárás az ellenféllel szemben. Jó lett volna tehát, ha a fair play jegyében megemlítették volna legyőzeteink némely körülményei: az például, hogy azon a szerencsétlen 1526. augusztus 29-i hajnalon egy 24.000 emberből és 53 ágyúból álló, sebtében és sok hibával összetoborzott

magyar csapatnak kellett felvennie a harcot a török szultán 80.000 emberével és 200 ágyújával szemben (főként Habsburg érdekek védelmében). Arról sem ártott volna – legalább zárójelben – szólni, hogy az 1848-as forradalom dicsőséges eseményeit lezáró világosi fegyverletétel sem csak a magyar csapatok „góllövő” tudományának hiányosságaival magyarázható, mivel a „térfélen”, Világos vára alatt egyfelől egy 370.000 harcedzett katonát és 1200 ágyút felvonultató, két nagy birodalom kimeríthetetlen tartalékaival is bíró osztrák-orosz és egy 152.000 főt számláló magyar sereg (s mindössze 450 ágyú) nézett egymással farkasszemet. Igen, az 56-os „meccset” is elvesztettük: nem tudtunk győzni az orosz tankokkal és a világ irányító hatalmainak közönyével szemben. E tények bizony magyarázatul szolgálnának a világról való gondolkodásunkra, érzelmeinkre, megadnák a miértekre a választ még talán a kívülállónak is. Mert tekinthetjük Petőfi alábbi szavait (és sok más költőnk, írónk hasonló gondolatait) egy magára maradt nemzet megrendítő jajkiáltásának, de a túlzott nemzeti érzékenység romantikus pátosszal megfogalmazott kifejeződésének is: „*Szétszórt hajával, véres homlokával / Áll a viharban maga a magyar, / Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én, / Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb / Minden népek közt a föld kerekén*” (Élet vagy halál, 1848. szeptember 30.). Ardó ítélete egyértelmű: az effajta érzékenység nem más, mint viselkedésbeli deviancia, modorosság, az önsajnálát egyfajta szublimációja: *their mannerism may be a kind of sublimation of their sense of self-pity; at having been so misperceived by the rest of the world for the most part of their history*”(124).

7. Taktilis, a fizikai megnyilvánulásaiban is túlzottan közvetlen kultúra

A verbális megnyilvánulásokat kísérő nem verbális eszközök és tevékenységi formák ugyancsak a kultúra lényeges összetevői. Ezekről ugyancsak érdekes, számos meglepetést magában foglaló képet nyújt a szerző. A szemkontaktus vitathatatlanul fontos szerepet játszik az interakcióinkban; nem szeretjük, ha partnerünk nem néz a szemünkbe. No de annyira csak nem érezzük a társalgásainknak elengedhetetlen részének, hogy ha beszélgetőtársunk elnéz, nem álljuk akár séta közben megragadni a grabancát, s felénk fordítani: „*Since side-glances will not satisfy their need for eye contact, your perambulatory partners will repeatedly stop and turn towards you to fully engage your gaze as and when the rhythm of the conversation requires – which will be frequently*” (126-127).

A csendes vagy agresszív társalkodó voltunkhoz hasonló ellenmondásba keveredik Ardó a társadalmi kapcsolataink ápolásáról szóló megállapításaiban is. A tegezést, magázást leíró fejezetben (133-136) például még a magyar gondolkodás szövevényességével (*subtleties of Hungarian thinking*) és a társadalmi hierarchiánk bonyolultságával (*intincacies of social hierarchy*) okolja a két forma használatának az egalitárius társadalmakból jöttek számára valóban összetett voltát. A *Keeping in*

Touch fejezet kiemelt alcíme ('Erre jártunk, hát beugrottunk...') viszont már azt sugallja, hogy a formalitást sutba dobva rohanjuk le a gyanútlan idegent, minden előzetes figyelmeztetés nélkül, lehetőleg vasárnap délután vagy a kiszemelt áldozat számára alkalmatlan időben (136). De megpróbáltatásai még csak akkor kezdődnek igazán, ha megfogadja Ardó tanácsát, s beenged otthonába bennünket, mert el kell szenvednie a tapintat, a személyesség (*intimacy*) tiszteletét nélkülöző, a másik kikémlését, felbecsülését célzó procedúránkat („Kikémlés és felbecsülés” – *'Explorations and extrapolations'* fejezet, 139-140). Az egész életüket, személyes történetük minden részletét kikérdezzük, beleérte a tarajosgőtjük bal füle cimpájának méretét (*size of our pet newt's left earlobe*), de mélylélektani fejtegetésekbe tudunk merülni a szomszéd neurológus hálósípkájának színéről és annak szimbolikus jelentéséről is. (Ez is ismerős motívum.)

A nagyon is szemérmes paraszti viselkedésmódok, a személyek közötti társadalmi távolság fokozatos építésének ténye ellenére Ardó sok pusztit lát elcsattanni köztünk (*Plenty of Puszi*, 130.), sőt szerinte a más kultúrából jött gyakran érezheti azt, hogy a valóságban is átlépjük intim szférájának határait, indokolatlanul megérintjük, akár akkor is, ha csak információt kér tőlünk: „*Hungarian culture is definitely a tactile culture, where a stranger doesn't think twice about touching you while giving you directions in the street*” (131). Állításának igazolása vagy cáfolata tüzetesebb vizsgálatokat követelne, ennek ellenére érezhetően általánosít: összemossa a távoli és bizalmas viszony határait, a férfi és női viselkedésmódokat, nem veszi figyelembe, hogy a tisztelet más szabályokat ír elő az azzal övezett személyeknek. A fizikai kontaktus a **bizalmasság egy bizonyos fokán** valóban kevésbé tabu, mint az angolszász kultúrákban, sőt az idősebb emberek „többet megengedhetnek maguknak” (például *aranyomnak, kedvesemnek* szólíthatnak tőlük fiatalabbakat). Az urbánus és vidéki viselkedési szabályok eltéréséről azonban itt sem feledkezhetünk meg. A nyelvi tények mindenesetre kultúránk túlzottan taktilis volta ellen szólnak: *a tartja a három lépés távolságot* mondásunk például pontosan kijelöli a beszélők közötti kényelmesnek vélt (120–140 cm-es) távolságot, ami E. T. Hallnak a proxémika (a társadalmi távolságtartás) tárgyában írt munkájában foglaltakkal összevetve nagyjából megfelel az (érintésektől mentes) társasági szakasznak.¹⁰ Hogy kimondottan zavaró számunkra, ha idegenek átlépik személyes terünket (45–75 cm), több kifejezés mutatja: *a nyakamba liheg; a képeembe mászik*.

Az, hogy miképpen csapnak át a megszólítások esetében még létező kötöttségek s nem verbális velejáróik (paródiájukat a 138. oldalon adja) a teljes szabadságba, az elemi szociális szabályok felrúgásába (*Formal no more... getting to know you*,

¹⁰ Rejtett dimenziók. Budapest, Gondolat, 1980. 170.

138.), a gyakori fizikai kontaktusokba, rejtély. A szerző tesz ugyan utalást arra, hogy a rituális kézfogás után vagy a tegezés ceremóniájával a formalitás feloldódik a felek között (136, 138), de ez arról árulkodik, nincs tapasztalata a társadalmi távolság fokozatos feloldásának társadalmunkban követett módjaiban.

Ismertetőm kezdetén az olvasómra bízom annak eldöntését, hogy a *Culture Shock! Hungary* írója sikerrel tudott-e megbirkózni az önmaga által választott szatirikus/ gúnyos/humoros hangvétel és a tárgyalási módból következő nehézségekkel. Megítélésem szerint több okból sem. Egyfelől, mert a csattanókra kiélezett megállapításai nagyrészt túlzó általánosítások, negatív sztereotípiák, melyek jellemből adódóan nem nyújtanak reális és árnyalt képet, így nem tudja velük feltárni a más kultúrából jötteknek a megértésünket akadályozó, a félreértéseket okozó sajátosságainkat. Másrészt többször érezhetjük úgy, állításai avítottak, porosak, az elmúlt 30–40 év változásai nemigen érintették meg őket.

Hogy mennyire íródott a magyar kultúráért, a magyarságért ez a munka? Ennek illusztrálására elegendőnek tartok egy – az interneten elérhető – olvasói véleményrészletet idézni: „*Ha abban a szerencsében részesülsz, hogy végigkövetheted, miképpen vetkőzteti pőrére aprólékos gondossággal Ardó a magyarokat és a magyar kultúrát, rájössz, hogy alig hagy valamit, ami mögé egy önérzetes magyar elbújhat.*” Valóban ez lenne egy ilyen munka célja?